

П. В. Пашко, кандидат технічних наук, доцент,
заступник Голови Державної митної служби України

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИТНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті представлено результати досліджень автора щодо формування організаційно-економічного механізму забезпечення митної безпеки. Визначені поняття організаційно-економічного механізму забезпечення митної безпеки, митної безпекоспроможності, надійності, усталеності та ефективності.

The paper reports on author's research results of forming the organizational and economics mechanism of supporting the customs security. The concepts of organizational and economics mechanism of supporting the customs security, the customs ability of security providing, reliability, steadiness and efficiency are determined in the paper.

Вступ. Теорія економічних механізмів визнана світовим науковим співтовариством необхідним інструментом ефективного функціонування та розвитку суб'єктів господарювання [1].

В Україні завершується процес формування основних атрибутів національної економіки – грошової, фінансової, платіжної, податкової, митної, банківської та інших систем, які в сукупності становлять економічну систему держави. Одночасно з цим завершується побудова системи та підсистем державного регулювання економіки, і головним завданням завершального етапу є досягнення узгодженості та відповідності регуляторів умовам і потребам розвитку економічної системи, інтересам держави та народу країни.

Проблеми формування організаційно-економічних механізмів знайшли висвітлення в роботах багатьох відомих вчених [1 – 3]. Так, Нобелівську премію з економіки 2007 р. вручено Лео (Леоніду) Гурвіцу (Leo Hurwicz), Роджеру Майерсону (Roger Myerson) та Еріку Маскіну (Eric Maskin) за “ґрунтовний внесок у теорію економічних механізмів”.

У розвинутій ринковій економіці держава відіграє одну з провідних ролей, і її вплив на економічну систему постійно посилюється, однак роль держави змінюється з плином часу, на кожному етапі розвитку вплив держави має певну сукупність специфічних особливостей. Це безумовно стосується і митного управління, адже зміна внутрішніх і зовнішніх соціально-економічних та політичних умов неминуче веде до корегування державної політики у митній сфері.

Шляхи і способи розв'язання проблеми формування митної політики та управління митною системою представлені в багатьох наукових роботах [4 – 9]. Однак підходів до формування системи управління митною системою на основі забезпечення митної безпеки сьогодні в науковій літературі не існує.

Нині триває етап системного державного регулювання економіки, на якому воно перетворилося на постійно діючу підсистему, без якої жодна розвинута ринкова економіка просто не може функціонувати. Митне регулювання та управління митною справою є важливою складовою цієї системи. Тому аналіз цього явища та різного роду рекомендації поширилися в науковій та практичній літературі.

Пошук і розробка методів наукової оцінки процесів формування митної політики та забезпечення митної безпеки при реалізації митної справи, методичних підходів та практичних рекомендацій з цього питання мають місце у працях вчених І. Г. Бережнюка, А. Д. Войцешука, Є. В. Додіна, Я. А. Жаліла, Ю. М. Дьоміна, В. П. Науменка, А. П. Павлова, П. Я. Пісного, Д. В. Приймаченка, В. В. Ченцова, В. К. Шкарупи, В. І. Шербини та інших.

Постановка завдання. Основною метою статті є формування принципового підходу до формування механізму забезпечення митної безпеки.

Результати дослідження. Визначення терміна “механізм” містить словник сучасної економіки Макміллана: механізм обумовлює “внутрішній устрій машини, пристрою, апарата, що приводить їх у дію” [10]. Економічна інтерпретація механізму дозволяє більш глибоко визначити природу його функціонування у сфері управління. Так, “Социологический энциклопедический словарь” визначає механізм як “сукупність методів та засобів впливу на економічні процеси, їх регулювання” [11], що визначає концептуальну сутність механізму управління соціально-економічними процесами.

Дослідник проблем змін і взаємозалежностей ринкових ситуацій Лео Гурвіц визначив поняття “механізм” як взаємодію між суб’єктами і центром, що складається з трьох стадій: кожний суб’єкт окремо посилає центру повідомлення m_i , центр, отримавши всі повідомлення, розраховує передбачуваний результат: $Y = f(m_1, \dots, m_n)$; оголошує результат Y і, за необхідності, втілює його в життя [1].

Автори стверджують, що можливі до застосування і більш складні механізми – наприклад, з декількох раундів. Проте, як показує теорія і практика, дуже багато завдань можна виконати (без втрати спільності), зосередивши увагу на найпростіших механізмах. А після того, як завдання зведено до простого механізму, слід зосередити увагу на властивостях функції f .

Кульман розглядає економічний механізм як систему взаємозв’язків економічних явищ, що виникають у певних умовах під впливом початкового імпульсу [12].

Засновник теорії механізмів Лео Гурвіц запровадив і поняття економічного механізму, і умови сумісності стимулів (incentive compatibility) для механізмів з неповною інформацією [13]. Ця умова є припущенням про раціональність економічних суб’єктів взаємодії.

Досліджуючи проблеми теорії економічних механізмів в умовах посилення взаємозалежності, Роджер Майерсон працював над розробкою математичного апарату функціонування економічних механізмів за неповної інформації [1]. Отже, задача пошуку оптимального механізму зводиться до задачі вибору функцій розподілу і плати при обмеженнях участі й сумісності стимулів. З урахуванням умов сумісності стимулів максимальна плата, яку можна вимагати від конкретного типу, легко розраховується і називається віртуальною граничною цінністю гравця [1].

Е. Маскін вніс у теорію економічних механізмів задачу імплементації, яка потребує, щоб усі рівноваги отриманих механізмів приводили до бажаної економічної функції, визначив умови та універсальний механізм імплементації [14].

Теорія економічних механізмів виросла з “прикладного” розділу економічної науки, що вивчав устрій і функціонування економік. На ній базуються множини взаємодій і сумісності рівноважної поведінки економічних суб’єктів зі стимулами.

На базі ґрунтовного аналізу сутності механізмів авторами [15] визначено, що поняття “механізм” є співвідносним і потребує доповнення: механізм певного об’єкта, процесу, події; система, процес та їх механізми не повинні розглядатися як зовнішні стосовно один одного, побудова механізму означає проникнення в сутність, устрій, взаємозв’язок та взаємозалежність елементів підсистем. Особливої уваги, з нашого погляду, заслуговує думка авторів, що економічний механізм є інструментом управління системою з метою досягнення цілей створення та функціонування системи.

У контексті процесів трансформації економіки та європейської інтеграції вельми актуальна докторська дисертація А. Ліманського, в якій опрацьовано новий підхід до трактування організаційно-економічних механізмів підвищення ефективності промислових

підприємств з урахуванням тенденцій в економіці Польщі та України [3]. Цю важливу для практичного застосування тему автор досліджує відповідно до сучасної політико-економічної ситуації в Україні, розробляє методологічні й методичні підходи щодо розвитку організаційно-економічних механізмів інтеграції в ЄС як умови ефективного функціонування підприємств. Практичне втілення ідей спирається на обґрунтування шляхів та форм створення польсько-українських інституціональних структур співпраці в умовах інтеграції з Євросоюзом. Працю А. Ліманського пронизує думка, що внаслідок створення організаційно-економічних механізмів і умов розвитку співпраці на польсько-українському прикордонні створиться якісно нова ситуація. В основі – нова роль прикордоння, яке не лише розділяє суспільства і держави, а перетворюється на економічний кордон.

Особливої уваги, з нашого погляду, заслуговує праця О. Могильного [2], в якій уточнено сутність категорії “організаційно-економічний механізм державного регулювання аграрного виробництва у період трансформації економіки на етапі його завершення”. Організаційно-економічний механізм державного регулювання визначено автором як сукупність логічно впорядкованих регуляторних дій держави, спрямованих на комплекс забезпечення переходу від центрально-планового управління до регулювання його розвитку ринковими засобами. Основними об’єктами регулювання, зазначає автор, є аграрна реформа, приватизація об’єктів державної власності, створення умов для оптимізації організаційно-правової структури сільського господарства, формування інститутів аграрного ринку і конкурентного середовища та приведення у відповідність з реаліями перехідного періоду системи управління.

О. Руднева вважає, що при розробці та використанні економічних механізмів управління реалізацією комплексної програми повинні простежуватися такі ознаки механізмів: наявність системи органів програмного управління різного рівня; існування комплексу заходів щодо вдосконалення й узгодження економічних нормативів, існування методів визначення, використання яких служить однією з причин виникнення програмної проблеми, систему засобів стимулювання виконавців; наявність методів і форми управління процесами розподілу і розпорядження виділеними ресурсами; існування форм і методів контролю за виконанням завдань [16].

Найсуттєвіші характеристики механізмів забезпечення керованості системи пропонують автори книги “Менеджмент трудової активності працівників підприємства”: наявність об’єкта діяльності, об’єкта управління діяльністю як множиною підоб’єктів; наявність об’єкта – користувача механізму; наявність мети, завдань, стратегії, які визначають відносини користувача й об’єкта і є критеріями, за якими здійснюється відбір об’єкта та його властивостей; наявність прямих і зворотних зв’язків між формуючими елементами об’єкта, між суб’єктом і об’єктом, цілями, завданнями, стратегіями, взаємопов’язаними зовнішніми та внутрішніми механізмами [15].

Вивчивши досвід регулювання розвитку та реформування телекомунікацій в інших країнах світу, О. Кравчук обґрунтував необхідність при реформуванні вітчизняного електрозв’язку враховувати загальносвітові та загальноєвропейські тенденції розвитку національних інформаційних інфраструктур: демонополізації, лібералізації, приватизації, інтеграції та цифровізації, що дасть змогу Україні гідно інтегруватись у світовий інформаційний простір [17]. Шляхом аналізу національних та зарубіжних механізмів регулювання розвитку телекомунікацій автор дає теоретично-методологічні положення щодо державного регулювання підприємницької діяльності: розподіл регулятивної та виконавчої функції; реформування засад тарифної політики; поступове впровадження нових принципів ліцензування та сертифікації з метою спрощення входження на ринок нових операторів.

О. Кравчук дає достатньо аргументований матеріал з цілеспрямованого перетворення системи економічних відносин, і в першу чергу відносин власника. Автор пише, що можна не лише зберегти досягнутий рівень ефективності інформаційних систем, а й забезпечити його підвищення використанням адаптивного організаційно-економічного механізму.

Особливий інтерес для нашого дослідження має робота В. Щербаня, яка містить нове формулювання поняття “продовольча безпека”, котра розглядається як такий стан розвитку конкурентоспроможного збалансованого агропромислового виробництва, що на основі системи державно-правових, організаційних і науково-технологічних, економічних, соціальних, екологічних та інших відносин (механізмів) забезпечує максимально можливий рівень кількості і якості (екологічності) виробництва продуктів харчування відповідно до сформованих соціальних критеріїв якості життя [18].

При формуванні продовольчої безпеки в ринковому середовищі, пише автор, слід забезпечити спільну цілеспрямовану і скоординовану дію законодавчих та виконавчих структур усіх рівнів, наукових і фінансових установ, промисловців і підприємців, для чого необхідно створити відповідну нормативно-правову базу та ефективний організаційно-економічний механізм.

В. Щербань визначає організаційно-економічний механізм відповідальності за екологізацію продовольчої безпеки як сукупність форм і методів регламентації, обмежень і дозволів у системі еколого-правового регулювання стану і продовольчої безпеки на основі одночасного застосування адміністративних і екологічних методів управління.

Визначальні принципи формування механізмів відображено в колективній праці “Менеджмент трудової активності працівників підприємства”:

- включення – можливість інтеграції розробленого механізму в систему механізмів вищого та нижчого рівнів;
- цілісної або системної єдності – механізм сприяє підвищенню цілісності системи, взаємодії підсистем, відповідає цілям господарювання в цілому;
- розвитку – можливість поповнення, удосконалення та оновлення елементів механізму і його підсистем;
- складності – врахування причинно-наслідкових зв’язків механізму;
- динамізму – безперервне вдосконалення і розвиток діяльності;
- організованості – відповідність складових елементів цілому механізму;
- стандартизації та регламентації – встановлення норм, правил і регламентів з метою безперебійної роботи механізму;
- оптимізації – співвимір витрат і отриманих доходів;
- гласності – популяризація цілей, завдань, ефектів функціонування механізму;
- обмеження – ґрунтується на цілеспрямованні механізму на пріоритетному розвитку [15].

В. Щербань міркує в тому ж руслі умовиводів, що економічний механізм еколого-економічної і правової відповідальності на сучасному етапі має ґрунтуватися на цілісній системі принципів:

- забезпечення паритету економічних, екологічних і соціальних цінностей;
- повного обліку результатів господарської діяльності;
- найбільш повного відшкодування соціально-економічних збитків;
- забезпечення балансу між економічними стимулами;
- відповідальна поведінка суб’єктів господарювання має заохочуватися за допомогою фінансово-економічних методів [18].

Стратегічною метою забезпечення митної безпеки має стати входження України до кола економічно розвинутих країн світу і зниження ризику в сучасних міжнародних інтеграційних процесах.

Важливими якісними рисами майбутнього механізму забезпечення митної безпеки повинні стати:

- інноваційність і якість дії митних органів;
- високий рівень транснаціональної інтеграції науки й технології митної справи;
- широке використання інформаційних технологій;
- достатнє фінансове забезпечення митної справи;
- збереження національного впливу на об'єкти митної безпеки;
- раціональне використання ресурсів забезпечення митної безпеки.

Побудова сучасного механізму забезпечення митної безпеки за всіма перерахованими вище ознаками потребує державної підтримки і наявності спеціалістів.

Основними вимогами до митних процедур є їх повнота та якість, котрі в першу чергу залежать від їх технічного рівня, а потім від інших факторів – організаційних, інформаційних, трудових тощо.

Рівень митного процесу прямо пов'язаний з обладнанням робочих місць і технічними засобами митного контролю, до яких висуваються такі вимоги:

- достатній рівень пропускної спроможності підсистем митного контролю;
- регулярність досягнення найкоротшого ритму проходження товарів і пасажирів через кордон та процедури митного оформлення;
- схоронність – мінімум втрат через порушення умов проходження митних процедур;

– безпека – властивість митної системи не створювати небезпеку для здоров'я і життя людей, а також вантажів, що швидко псуються або є небезпечними. Визначені фактори безпосередньо залежать від якості та надійності митного процесу, що треба врахувати при розробці механізму.

Досягнення стану високого забезпечення митної безпеки передбачає створення сприятливого внутрішнього економічно усталеного стану країни. У такому розумінні, з нашого погляду, можна вживати поняття “митна безпекоспроможність” країни. У це поняття гармонійно вливається реальна й потенціальна можливість митних органів в існуючих економічних умовах і місцях митного оформлення на кордоні та всередині держави прогнозувати, проектувати і здійснювати митні процедури та проводити операції, привабливі за ціновими й неціновими характеристиками та конкурентоспроможні з урахуванням зовнішнього середовища.

Організаційно-економічний механізм забезпечення митної безпеки є системою інструментів управлінського впливу, спрямованих на усталене функціонування митної системи з певним ступенем надійності для досягнення найбільш ефективним шляхом цілей, встановлених державою для митної системи.

Головна мета забезпечення митної безпеки [19] – це досягнення необхідного рівня надійності митної системи як її властивості зберігати у встановленому періоді часу в певних межах значення всіх показників, які характеризують здатність митних органів та митної системи в цілому виконувати потрібні функції цілодобово з ефективним використанням потенціалу митної безпекоспроможності в існуючих економічних умовах, кадровому потенціалі, матеріальному й технічному забезпеченні.

При цьому безпекоспроможність розуміється як потенціал можливості митних органів задовольняти вимоги митної безпеки, а митна усталеність – як своєчасна й достатня реакція митної системи на зовнішні та внутрішні загрози і виклики [20].

Теоретичний зміст критерію безпекоспроможності митних органів полягає у множині організаційно-економічних показників – параметрів, які оцінюють митну безпеку і визначають у сукупності повноту організаційно-економічного та інформаційного

забезпечення. У сукупності показників важливе значення для митної системи мають ефективність її роботи на шляху досягнення цілей, рівень витрат та їх структура. Під митною ефективністю ми маємо на увазі ступінь досягнення митною системою мети, яка характеризує здатність системи виконувати задані функції найбільш економним шляхом із забезпеченням оптимального рівня витрат.

Для визначення сутності такого багаторівневого явища, як митна безпеко-спроможність, котра тісно пов'язана з митною безпекою, на нашу думку, необхідно її подати у вигляді відповідності митних структур та інститутів країни завданням митної безпеки в межах світової економічної системи.

Якщо врахувати вищевказане, то критерієм управління забезпеченням митної безпеки може бути мінімум неузгодженості фактичного й очікуваного рівня митної безпеко-спроможності. Його зменшення є метою системи управління забезпеченням митної безпеки.

Розглядаючи організаційно-економічні питання забезпечення митної безпеки з принциповою установкою на митну безпекоспроможність як корисність потенціалу митниці, можна визначити його практичну реалізацію як рівень задоволення потреб суспільства.

Митна безпека може бути забезпечена лише за умови, коли політика держави і правова система стабільні, що є основою перспективного розвитку авторитету країни. Безпекоспроможність країни, у тому числі митна, тісно пов'язана з довгостроковою стратегією економічного зростання. Стабільність забезпечення митної безпеки впливає на зростання показників економічного розвитку держави.

Критерії, характеристики та фактори оцінки митної безпекоспроможності на рівні міжнародних відносин, безумовно, мають свою специфіку. Поняття безпекоспроможності митної справи відбиває насамперед сприятливі позиції митного середовища в системі міжнародних відносин, головним чином у сфері міжнародної торгівлі, і водночас її здатність бути гнучкою. Безпекоспроможність здатна нарощувати потенціал країни за рахунок розвитку своїх властивостей.

Розглянемо ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, зображений на рис. 1.

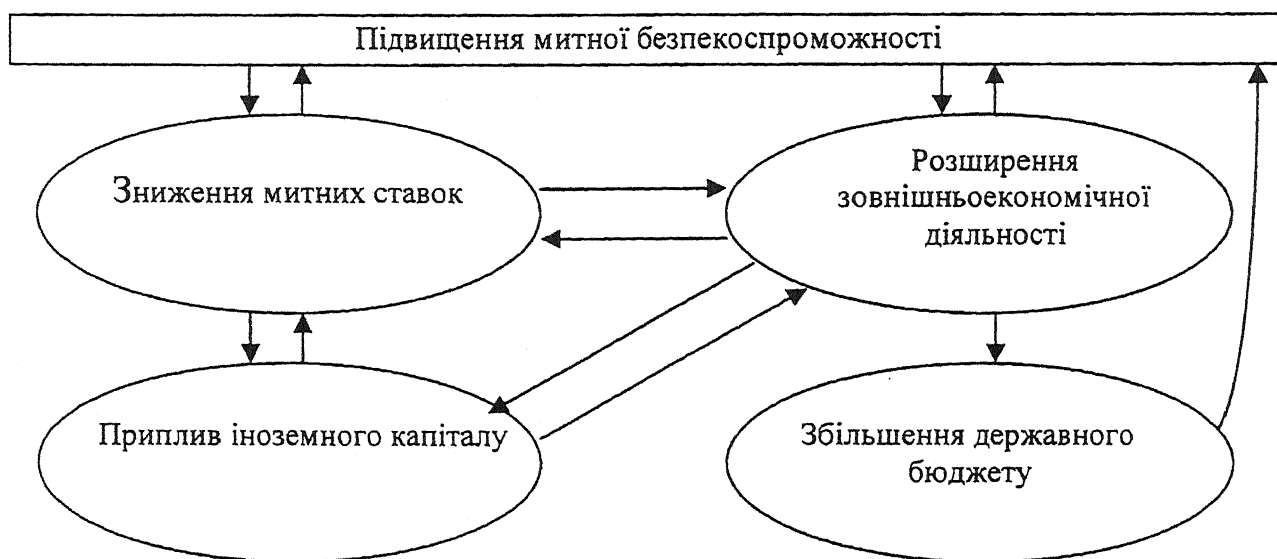

Рис. 1. Джерела підвищення митної безпеки

Такий ланцюг показує основу зрушень у зовнішньому середовищі у напрямі зміцнення митної безпеки.

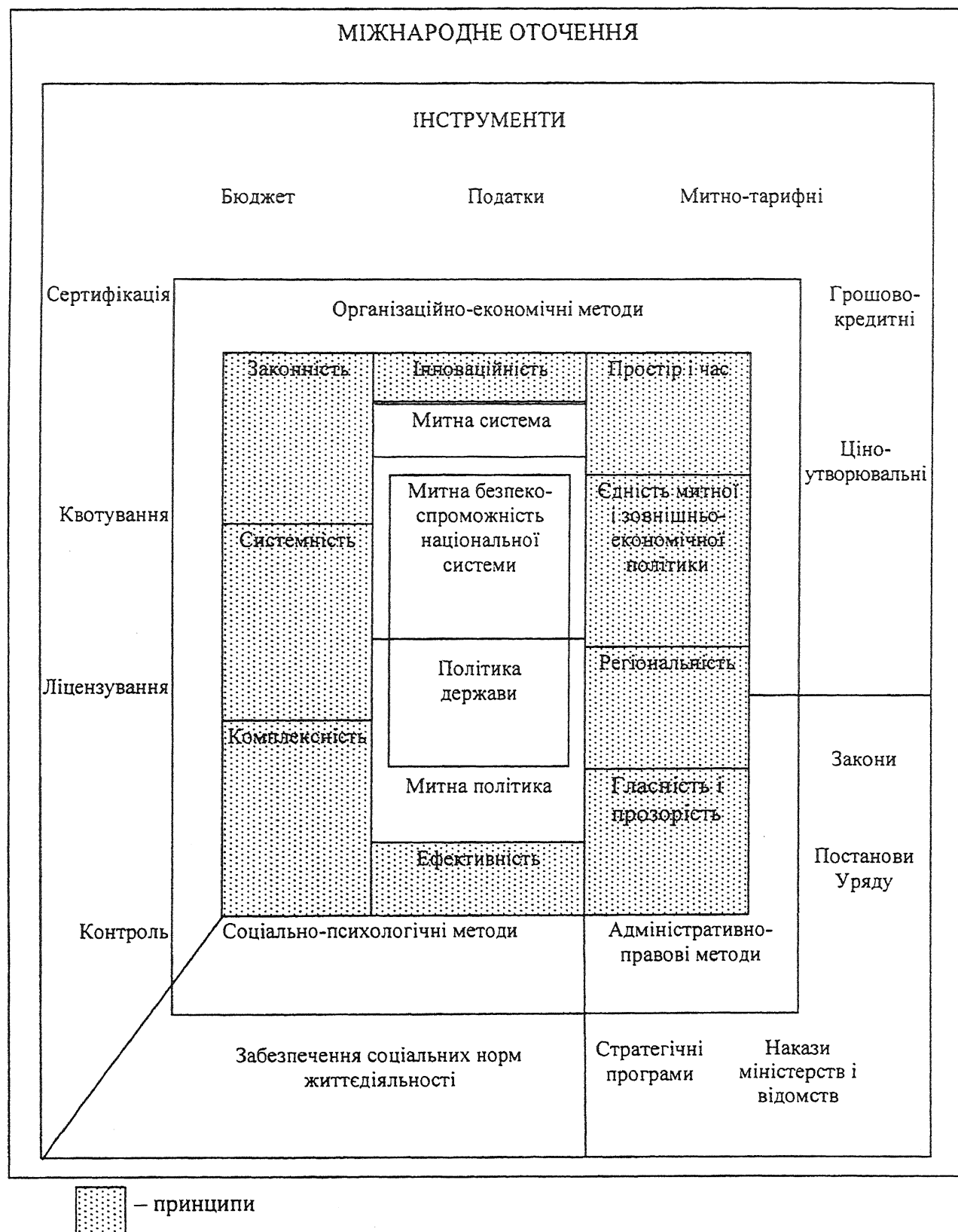

Рис. 2. Організаційно-економічний механізм забезпечення митної безпеки

Цілком природно, що, оцінюючи різні фактори, котрі впливають на забезпечення митної безпеки, ми маємо визначити заходи, які слід вживати для забезпечення стабільної митної політики, та напрями політики уряду.

У формуванні митної безпекоспроможності значна роль належить ефективності митних процедур та державного регулювання, тому що ця проблема не може вирішитися без адміністративно-правових методів регулювання.

Механізм управління митною безпекою, зображений на рис. 2, втілює провідні ідеї дослідження:

- багаторівневність (макро-, мезо- і мікрорівень);
- спрямованість на досягнення цілей (забезпечити високий рівень митної конкурентоспроможності);
- державне (правове, адміністративне тощо) і договірне (погоджувальне) регулювання;
- відповідність безпеки вимогам країн у зовнішньоекономічній діяльності;
- об'єктом управління є процес забезпечення митної безпеки;
- реальність розробки й реалізації організаційно-економічного механізму досягнення високого рівня безпекоспроможності митної справи.

Формування механізму забезпечення митної безпекоспроможності має відбуватися поетапно, на принципах економічної зацікавленості та взаємної узгодженості із зовнішніми учасниками. Очевидно, таке визрівання нових форм робіт буде мати різну інтенсивність для країни і окремих країн – учасниць зовнішньоекономічної діяльності. Тому часові рамки цих етапів тепер можна визначити лише орієнтовно. Низку заходів, передбачених на тому чи іншому етапі, спочатку реалізовуватимуть зацікавлені регіони і країни, а інші приєднаються до них пізніше (рис. 3).

Процес перебудови митного механізму складний і важкий, потрібно провести аналітичні дослідження для виявлення реальних можливостей, умов і передумов подальших заходів. У нинішній період вимагається енергійне впровадження нових елементів цього механізму, нових форм відносин на базі економічних методів. Принципово важливо спиратися на реально досягнуті результати вже проведених реформ.

Завданням вже сьогоднішнього дня залишається розробка взаємоприйнятних принципів і методів безпекоспроможності в окремих регіонах, прийняття порядку встановлення й реалізації спеціальних програм співробітництва зовні регіону і наближення до світового рівня. Необхідні регулярні дослідження й консультації для формування інформаційно-обґрунтованого процесу митної справи.

Практичні аспекти дії організаційно-економічного механізму передбачають структурну перебудову процесу митної справи з урахуванням змін у світовому співробітництві. Центр процесу перебудови мусить переміститися у сферу науки й економіки. Повинні отримати розвиток такі перспективні форми митної діяльності, як організаційно-економічний та інформаційно-технологічний у якісній взаємодії. Необхідно ці механізми повернути до головного суб'єкта митної безпеки – працівника митниці, який повинен бути головною складовою частиною механізму, що створюється. У цей період слід провести координацію планових заходів, уточнити орієнтири і, можливо, продовжити горизонти робіт, скорегувати цільові програми розвитку системи митної безпеки.

Висновки. Ефективність перебудови механізму забезпечення митної безпеки буде залежати від того, якою мірою вдасться реалізувати поставлені завдання попередніх етапів. Головним змістом координації програм стане визначення пріоритетів співробітництва, узгодження різних сторін внутрішньо- і зовнішньоекономічної політики країни.

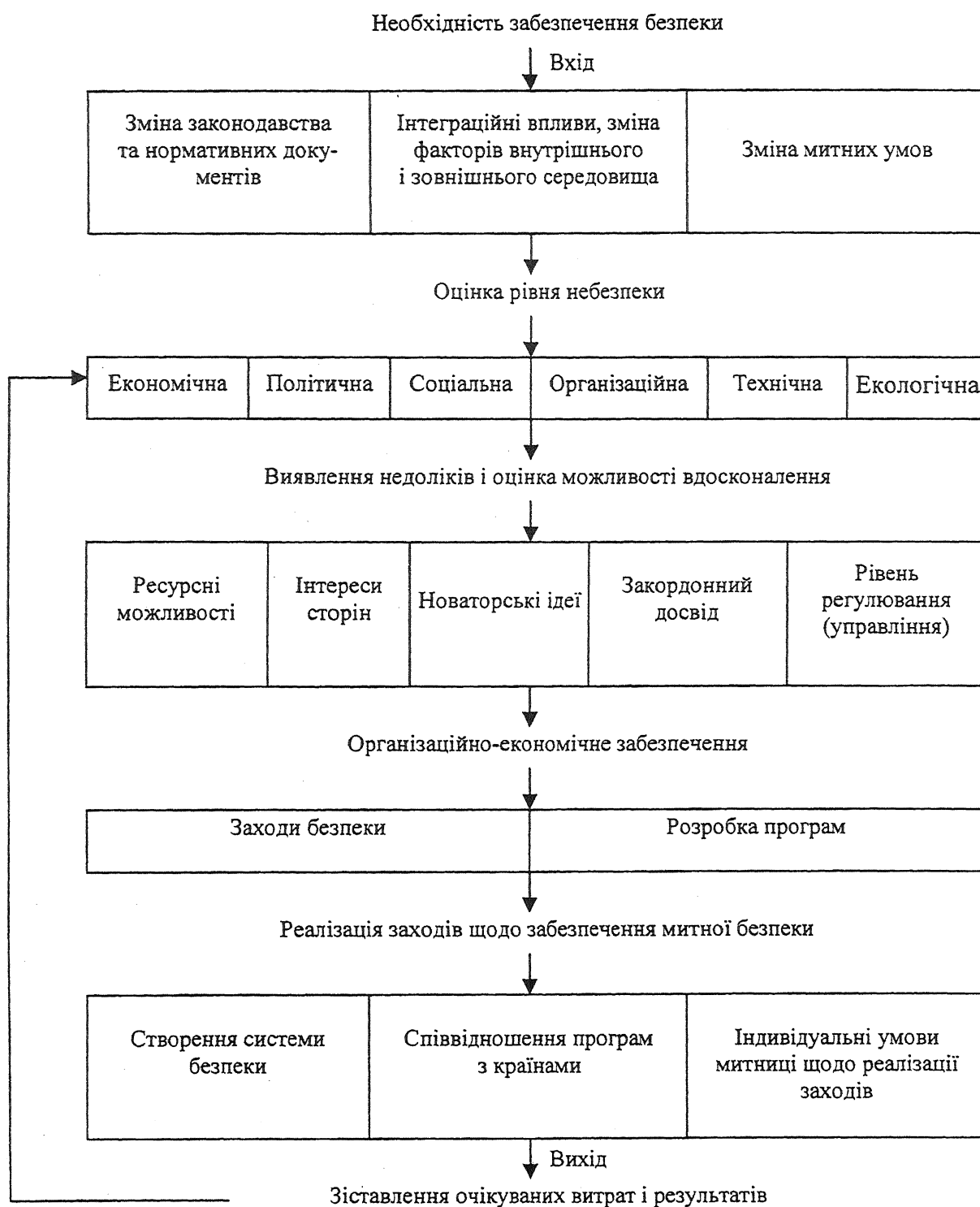

Рис. 3. Схема регулювання митної безпекоспроможності

Література

1. Измалков С. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г.) / С. Измалков, К. Сонин, М. Юдкевич // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 4–26.

2. Могильний О. М. Організаційно-економічний механізм державного регулювання аграрного виробництва у трансформаційний період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук / О. М. Могильний. – К., 2003. – 38 с.
3. Ліманський А. Організаційно-економічні механізми підвищення ефективності промислових підприємств в умовах трансформації та євроінтеграції (на прикладі промислових підприємств Польщі та України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук / А. Ліманський. – Львів, 2003. – 39 с.
4. Бережнюк І. Г. Митне регулювання в системі категорій “митна політика” і “митна справа” / Бережнюк І. Г. // Вісник АМСУ. – 2007. – № 2 (34). – С. 3–8.
5. Павлов А. П. Правові та історичні передумови організації митної справи в Україні / Павлов А. П. // Митна справа. – 2002. – № 5. – С. 3–15.
6. Пісной П. Я. Ризики в зовнішньоекономічній діяльності // Митна політика та актуальні проблеми економічної та митної безпеки України на сучасному етапі : матеріали міжнародної НПК. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2008. – С. 14–17.
7. Приймаченко Д. В. Місце митної політики в системі державної політики / Приймаченко Д. В. // Митна справа. – 2005. – № 2. – С. 11–15.
8. Дьомін Ю. М. Митний контроль в Україні : монографія. – К., 2004. – 542 с.
9. Науменко В. П. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні / В. П. Науменко, П. В. Пашко, В. А. Руссков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 294 с. (Митна справа в Україні).
10. Словник сучасної економіки Макміллана / за ред. Девіда В. Пірса. – К. : Арттек, 2000. – 640 с.
11. Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
12. Кульман А. Экономические механизмы : пер с фр. / общ. ред. Н. И. Хрустальной. – М. : Прогресс, Уемверс, 1993. – 192 с.
13. Hurwitz L. Optimality and informational efficiency in resource allocation process // Mathematical Methods in the Social Sciences / K. I. Arrow, S. Karlin, P/Suppes (eds.). Standard: Standard University Press, 1960.
14. Maskin E. Nash equilibrium and welfare optimality // Review of Economic Studies. – 1999. – Vol. 66. – № 1. – P. 23–38.
15. Менеджмент трудової активності працівників підприємства : навчальний посібник / [І. І. Грузунов, М. А. Коваленко, В. Я. Проценко та ін.]. – Нова Каховка : Новокаховська міська друкарня, 2005. – 288 с.
16. Руднева Е. В. Целевые комплексные программы: организационно-экономический механизм / Е. В. Руднева. – М. : Наука, 1989. – 216 с.
17. Кравчук О. Я. Планування та регулювання розвитку підприємницької діяльності (на прикладі сфери телекомунікацій) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / О. Я. Кравчук. – Львів, 2000. – 17 с.
18. Щербань В. П. Економічні і соціально-економічні основи формування та розвитку продовольчої безпеки в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук / В. П. Щербань. – Суми, 2004. – 36 с.
19. Пашко П. В., Наумич Ю. С. Митна безпека як важлива складова економічної безпеки держави // Вісник АМСУ. – 2005. – № 3. – С. 3–7.
20. Пашко П. В. Системоутворювальні чинники митної безпеки / Пашко П. В. // Стратегічна панорама. – 2007. – № 2. – С. 44–49.

© П. В. Пашко, 2008